

ALEKSANDRA KNAPIK

ROLA POLSKICH ARYSTOKRATEK

W PROJEKTOWANIU I ZAKŁADANIU
OGRODÓW KRAJOBRAZOWYCH
W II POŁOWIE XVIII I I POŁOWIE XIX WIEKU

HISTORIA
HEREDITAS
ECCLESIA

FUNDACJA
MIESZKOWSKICH

Rola polskich arystokratek
w projektowaniu i zakładaniu
ogrodów krajobrazowych
w II połowie XVIII
i I połowie XIX wieku

TOM 25

SERIA POD REDAKCJĄ

KS. DR. HAB. ANDRZEJA BRUŹDZIŃSKIEGO, PROF. UPJPII
I DR. HAB. TOMASZA GRAFFA, PROF. UPJPII

MIĘDZYNARODOWY KOMITET REDAKCYJNY:

KS. PROF. DR. HAB. JACEK URBAN – PRZEWODNICZĄCY, POLSKA
MGR. PŘEMYSL BAR, PH.D., CZECHY
JUDR. MGR. GABRIEL LUKÁČ, SŁOWACJA
PROF. DR. HAB. ZDZISŁAW NOGA, POLSKA
PROF. PHDR. JIŘÍ TRÁVNÍČEK, CZECHY
KS. PROF. DR. HAB. ROBERT TYRAŁA, POLSKA
KS. PROF. DR. HAB. ANDRZEJ WITKO, POLSKA

Aleksandra Knapik

Rola polskich arystokratek
w projektowaniu i zakładaniu
ogrodów krajobrazowych
w II połowie XVIII
i I połowie XIX wieku

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

FUNDACJA
MIESZKOWSKICH

Kraków 2023

Aleksandra Knapik
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
✉ <https://orcid.org/0000-0001-6618-4621>
✉ o.knapik@uj.edu.pl

© Copyright by Aleksandra Knapik, 2023

Recenzenci

dr hab. Tadeusz Bernatowicz, prof. Uniwersytetu Łódzkiego
prof. dr hab. Katarzyna Mikocka-Rachubowa
prof. dr hab. inż. arch. Agata Zachariasz

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Ziemińska

Projekt okładki
Agnieszka Ziemińska

ISBN 978-83-8138-914-3 (druk)
ISBN 978-83-8138-915-0 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381389150>

Na okładce wykorzystano ilustrację *Widok ogólny wsi Zarzecza, od gościńca Pruchnickiego* ([w:] *Z hr Dzieduszyckich hr Morska, Zarzecze – Plansze*, tab. 35, 1900?, Biblioteka Narodowa, domena publiczna)

Publikacja sfinansowana przez Fundację Mieszkowskich

FUNDACJA
MIESZKOWSKICH

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

Wstęp: cel pracy, stan badań.....	9
Rozdział 1. Rzeczpospolita ogrodów – historyczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju polskich parków krajobrazowych w II połowie XVIII i I połowie XIX wieku.....	47
Rozdział 2. Izabela z Flemmingów Czartoryska – „dama ogrodująca”.....	73
2.1. <i>Jardin sentimental</i> – marzenie ogrodowe w Powązkach.....	85
2.1.1. „Starożytność szacowna i najświeższe mody” – założenie ogrodowe i budowle	105
2.1.2. „Obraz wiejskiej poezyi” – treść ideowa ogrodu powązkowskiego	118
2.1.3. Uroczystości ogrodowe, fety i jarmarki.....	128
2.2. „Sposób robienia dawnych ogrodów” – rewolucja krajobrazowa w Puławach.....	135
2.2.1. „Zrodzone z natury” – kompozycje roślinne ogrodu puławskiego	167
2.2.2. „C'est mon paradis sur la terre” – Izabela w ogrodzie.....	184
2.2.3. Społeczność dworska (<i>homo ludens pulaviensis</i>) – uroczystości i zabawy organizowane w przestrzeni ogrodowej.....	190
2.2.4. Ceremoniał zwiedzania parku krajobrazowego w Puławach.....	208
2.3. Gospodarstwo szkółkarskie i ogród doświadczalny w Pożogu.....	227
2.4. Podróże ogrodowe.....	240
2.4.1. „Angielska lekcja” ogrodnictwa krajobrazowego	243
2.4.2. „Pięknie i chwalebnie byłoby zebrać widoki pałaców i ogrodów” – podróż na Podole i Wołyń w 1805 roku.....	254
2.4.3. Ogród angielski (<i>English landscape garden</i>) na Dolnym Śląsku.....	268
Rozdział 3. Izabela z Czartoryskich Lubomirska – Ogrody Aspazji.....	285
3.1. „Wszystko w Naturze” – założenie pałacowo-parkowe w Mokotowie.....	293

Spis treści

3.1.1. Program ideowy ogrodu mokotowskiego – od „ozdobnej wiejskości” do symboliki masońskiej	315
3.1.2. W poszukiwaniu najnowszych mód i <i>noble simplicité</i>	323
3.2. <i>Jardin anglo-chinois</i> w Wilanowie i jego założenia filialne	326
3.3. <i>English landscape garden</i> w Łańcucie i kolekcja roślin	339
 Rozdział 4. Helena z Przeździeckich Radziwiłłowa. Ogród Armidy	355
4.1. Historia ogrodu krajobrazowego w Arkadii	366
4.1.1. <i>Jardin de plaisance</i> . Tworzenie malowniczych <i>scenes</i> , 1777-1782	370
4.1.2. „Fantazje” ogrodowe w Arkadii	378
4.1.3. „Got do Arkadii potrzebny”. Rozbudowa ogrodu (1795-1798)	391
4.1.4. Epilog (lata 1799-1815)	394
4.2. Ogród arkadyjski w świetle idei wolnomularskich	407
4.3. Rytuał zwiedzania ogrodu naturalnego	423
 Rozdział 5. Aleksandra z Czartoryskich Ogińska – pani na Siedlcach	443
5.1. Aleksandria – ogród naturalny w Siedlcach	448
5.2. Treść ideowa i jej wyraz formalny	466
5.3. Uroczystości i zabawy ogrodowe organizowane na terenie ogrodu krajobrazowego Aleksandria	470
 Rozdział 6. Magdalena z Dzieduszyckich Morska – kolekcjonerka roślin	485
6.1. Park krajobrazowy w Zarzeczu	500
6.2. Kolekcja roślin ogrodowych i oranżeryjnych	509
6.3. Od idei <i>ferme modelle</i> do wioski w typie holenderskim	517
 Podsumowanie	527
 Aneksy	545
Bibliografia	577
Spis ilustracji	625
Streszczenie	629
Summary	633
Indeks osobowy	637
Indeks geograficzny	655

Moim Kochanym
Rodzicom

Wstęp: cel pracy, stan badań

Wiek XVIII, związany z przemianami w obyczajowości, formach życia społecznego i politycznego Rzeczypospolitej i Europy, stanowił istotny okres zmian w pozycji kobiet¹. Wiele z nich częściej wkraczało w obszary dotychczas zdominowane przez mężczyzn i z powodzeniem pełniło zupełnie nowe role. Zaczęły one zarządzać dobrami, zajmować się polityką, literaturą, sztuką, otaczały opieką artystów i naukowców, budowały rezydencje oraz coraz częściej podróżowały. Obfitość źródeł rękopiśmiennych, jak rejestry przychodów i wydatków, notacje gospodarcze, korespondencja, dzienniki, wskazuje na bardzo dużą aktywność kulturalno-artystyczną kobiet w epoce oświecenia. Pod wpływem przeobrażeń arystokratycznej kultury dworskiej ukształtował się nowoczesny wizerunek „dam modnych”, czyli świetnie wykształconych magnatek, ceniących europejskie gusta estetyczne². Aktywna działalność dam prowadziła do rywalizacji w wielu dziedzinach, w tym w zakresie sztuki ogrodowej.

Celem badań podjętych w niniejszej pracy jest opracowanie zagadnienia roli kobiet pochodzących z polskich rodzin arystokratycznych w projektowaniu i zakładaniu ogrodów (parków) krajobrazowych w II połowie XVIII i I połowie XIX wieku³. Prezentowany w tytule dysertacji doktorskiej

¹ Zob. Batowski 1951; Krzywobłocka 1986; Rudzki 1997; Targosz 1997; Bogucka 1998; Popiołek 2003, 2016, s. 28-43; Partyka 2004.

² Roćko 2017, s. 134. Zob. Skowronek 1995, s. 29-41; Jakuboszczak 2008; Targosz 2008, s. 315-317; Kowalczyk 2016.

³ Według terminologii stosowanej przez znakomitego historyka ogrodów Janusza Bogdanowskiego mianem ogrodu określało się założenia geometryczne, a park odnosił się do swobodnie ukształtowanych układów zielonych. Określenia te służyły

przedmiot badań zostanie zawężony do działań pięciu przedstawicielek domów arystokratycznych: Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej (1745-1835), Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736-1816), Heleny z Przeździeckich Radziwiłłowej (1753-1821), Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej (1730-1798) i Magdaleny z Dzieduszyckich Morskiej (1762-1847). Miały one się odznaczać podobną mentalnością, uwarunkowaną tradycją, obyczajem, odebranych wychowaniem, więzami rodzinnymi i wzajemnymi kontaktami towarzyskimi. Istotne stanie się zaprezentowanie postaw oraz wzorów inspirowanych przez polskie „damy modne”, które były przejmowane przez inne kręgi społeczne. Rozważania zawarte w niniejszej pracy będą dotyczyć emancypacji polskich arystokratek widzianych przez pryzmat przestrzeni ogrodowej. Pierwszy z sześciu rozdziałów książki stanowi próbę ukazania początków *English landscape garden* na ziemiach polskich w aspekcie przemian kompozycyjnych i funkcjonalnych⁴. Podkreślona została kluczowa rola kobiet w tworzeniu wczesnych ogrodów angielskich oraz ich wpływ na kształtowanie się kultury zabawy w przestrzeni ogrodowej. Problem genezy założeń swobodnych ujęto z perspektywy przemian kulturowo-społecznych i politycznych Rzeczypospolitej. Kolejne rozdziały zostały poświęcone działalności wyżej wymienionych arystokratek na polu sztuki ogrodowej. Charakterystyka inicjatyw „dam modych”, postrzeganych jako mecenaszki i projektantki ogrodów, amatorki ogrodnictwa, kolekcjonerki oraz autorki rozpraw ogrodniczych, ma służyć ustaleniu ich wkładu w rozwój ogrodów krajobrazowych na ziemiach polskich. Dla omawianej tematyki duże znaczenie ma przedstawienie niezwykle złożonych relacji między kobietami, które łączyło pokrewieństwo, powinowactwo, kontakty towarzyskie i artystyczne. Rozważania te mają służyć ustaleniu, w jakim stopniu właścicielki polskich parków krajobrazowych wzajemnie się inspirowały, wymieniały poglądami, koncepcjami w zakresie projektowania i zakładania ogrodów oraz wiedzą dotyczącą popularnych gatunków i odmian roślin ozdobnych. Rozwinięto również problematykę przyczyn zakładania

zaznaczeniu zmian stylowych w sztuce ogrodowej, jednakże z czasem zaczęły się przenikać, powodując pewną nieścisłość. Należy podkreślić, że źródła archiwalne z epoki stanisławowskiej wskazują na to, że ówczesna arystokracja posługiwała się głównie określeniem „ogród angielski” („naturalny”). W niniejszej pracy w odniesieniu do posiadłości ukształtowanej w stylu krajobrazowym używane będą naprzemiennie terminy: „ogród” lub „park angielski” („naturalny”, „swobodny”, „krajobrazowy”). Ciolek 1978, s. 116.

⁴ Kontekst europejski ogrodów krajobrazowych przedstawiono przy omawianiu poszczególnych założeń oraz problematyki podróży ogrodowych.

ogrodów oraz przyjęcia „kostiumu” krajobrazowego. Wyjaśnienia wymagało też pytanie, czy ogrody były rzeczywiście elementami rywalizacji między kobietami i czy mężczyźni byli z niej wyłączeni.

Nowo odnalezione archiwalia i ponowna interpretacja już znanych źródeł posłużyła do rekonstrukcji kolejnych przemian w wieloletnim kształtowaniu parków krajobrazowych należących do arystokratek. Istotną część pracy stanowi analiza poszczególnych kompozycji roślinnych, w tym niewielkich dekoracyjnych wnętrz ogrodowych. Dzięki zachowanym w archiwach spisom roślin opracowano wykazy roślin oranżeryjnych i ogrodowych uprawianych na terenie założeń. Omówiona została również problematyka usytuowania pawilonów w przestrzeni ogrodowej i ich związek z otaczającą je zielenią. Właścicielki posiadłości korzystały z usług licznych architektów, artystów, budowniczych, rzemieślników i ogrodników, z których wielu bliżej przedstawiono w niniejszej dysertacji. Wykaz prac wykonywanych przez pracowników w znaczny sposób przybliżył charakter podejmowanych przez arystokratki przedsięwzięć budowlano-artystycznych. Dalej przedstawiono treść ideową ogrodów przy użyciu szerokiego kontekstu kulturowego, źródeł wizualnych i literackich. Szczegółowego wyjaśnienia wymagała niezwykle istotna rola symboliki wolnomularskiej w sztuce ogrodowej. Następnie omówiono różnorodne formy użytkowania ogrodu naturalnego, uroczystości i zabawy organizowane na terenie posiadłości. Zachowane przekazy pamiątnikarskie i dzienniki posłużyły za podstawę rekonstrukcji tras zwiedzania parków krajobrazowych w Puławach i Arkadii. Dalsze studia nad działalnością kobiet zostały uzupełnione o problematykę podróży ogrodowych, podejmowanych w celu poznania słynnych ogrodów krajobrazowych, ogrodów botanicznych i gospodarstw szkółkarskich.

Z metodologicznego punktu widzenia niniejsza praca ma zróżnicowany, interdyscyplinarny charakter. Z jednej strony, jest przyczynkiem do dziejów historii, obyczajowości i kultury artystycznej arystokracji, z drugiej natomiast – motywy te ukazane są przez pryzmat przestrzeni ogrodowej jako miejsca szczególnego i prestiżowego. Metodologia pracy została oparta na tradycyjnych badaniach historycznych, dla których punktem wyjścia stała się analiza źródeł rękopiśmiennych, ikonograficznych i kartograficznych oraz źródeł publikowanych i dzieł literackich⁵. Należy jednocześnie

⁵ Metodologiczne uzasadnienie wykorzystywania utworów literackich jako dokumentów historycznych zostało opisane w pracy, zob. *Dzieło literackie* 1978.

podkreślić, że tak ujęta problematyka badań nad rolą kobiet w polskiej sztuce ogrodowej nie doczekała się dotychczas odrębnego i całościowego ujęcia. Zaprezentowany aktualny stan wiedzy odnosi się do literatury naukowej dotyczącej działalności kulturalno-artystycznej kobiet, na których temat badania prowadzili indywidualnie historycy, historycy sztuki, poloniści i przyrodnicy.

Wszechstronność działań Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej w zakresie projektowania ogrodów, kolekcjonerstwa i działalności literackiej od lat budzi ogromne zainteresowanie wśród badaczy⁶. Najwcześniejszym opracowaniem ukazującym życie i działalność księżnej generałowej była praca Puławy (1762-1830). *Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego, na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie* autorstwa Ludwika Dębickiego. Początkowo autor publikował monografię we fragmentach na łamach pism literackich⁷. Następnie w latach 1887-1888 dzieło ukazało się w formie czterotomowej publikacji, niestety nie ustrzegło się licznych błędów edytorskich oraz chaotyczności w wyrywkowym mieszaniu poszczególnych wątków. Należy jednak zaznaczyć, że praca ta stanowiła pierwszą próbę usystematyzowania unikatowych zbiorów archiwalnych, do których dostępu udzielił hrabiemu Dębickiemu sam książę Władysław Czartoryski⁸. Część tomu pierwszego autor poświęcił na ukazanie biografii Czartoryskiej oraz jej osobowości. Życie księżnej rozdzielił na dwie epoki: młodości wypełnionej światowymi zabawami i egzaltacji patriotycznej. Osobny rozdział przedstawiający ogrodnicze zamiłowania Izabeli przedstawił w opisie posiadłości w Powązkach i Puławach. Dębicki pisał z emfazą, że generałowa podniosła „ogrodnictwo w Polsce do znaczenia sztuki” i zapoczątkowała „nową w niej epokę”⁹. W kolejnym tomie przedstawił program kolekcji Czartoryskich oraz treść ideową Świątyni Sybilli i Domu Gotyckiego¹⁰. W tomie czwartym autor zawarł fragmenty korespondencji z 1800 r. pisanej przez

⁶ Niezwykle barwne życie Izabeli Czartoryskiej stało się tematem wielu publikacji popularnonaukowych: Wasylewski 1924; Dackiewicz 1971; Pauszer-Klonowska 1978; Dernałowicz 1990; Cholewianka-Kruszyńska 1995; Bodziachowska 2014.

⁷ „Biblioteka Warszawska”, t. 1-2, 1884, t. 1, 1885; „Przegląd Powszechny”, t. 1, 1884, t. 5-6, 1885; „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1884-1888; „Wiek”, 1884-1886; „Czas”, nr 180-198, 1885, nr 105-141, 169-174, 1887; „Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki”, nr 259-265, 1885, nr 34-36, 1886; „Tygodnik Ilustrowany”, nr 195-198, 1886; „Gazeta Lwowska”, nr 170-177, 1887, nr 49-55, 1888; „Kłosy”, nr 1150-1154, 1887; „Przegląd Polski”, t. 86, 1887.

⁸ Dębicki, t. 1-4, 1887-1888; Tarnowski 1907, s. 254.

⁹ Dębicki, t. 1, 1887, s. 105.

¹⁰ Dębicki, t. 2, 1887, s. 252-302.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (BCz)

- sygn. 624, Inwentarz dóbr klucza siedleckiego z 1776 roku.
- sygn. 3978, t. 1, Opis Historyczny Puław, dziś Nowo-Aleksandryi oraz Rys krótki Biograficzno-historyczny i Rodowód J.O. Książąt Czartoryskich na podstawie dzieł historycznych polskich przez Gracyana Wereżynskiego b. Rejenta Lubartowskiego ułożony 1893 roku w Lublinie.
- sygn. 6015, t. 2, Expans pieniędzy na wypłacenie ludziom przy Dworze J. O. księcia Imci zostającym, 1772 1 July; 1773 1 May, s. 3-4.
- sygn. 6015, t. 4, Adam Kazimierz Czartoryski. Rejestry dochodów i wydatków pieniężnych, Pałac Błękitny, 1773-1774.
- sygn. 6020, Podanie ludzi przy dworze 20. Księcia dni znaydujących którym płaca roczna należy, s. 2.
- sygn. 6025, t. 2, List Pana Narbutta 15 listopad 1793.
- sygn. 6027, t. 1, Tabella Ustanowionej Pensyi przy Dworze JO. Xięcia Pana; Tabela ustanowionej pensji oficalistom służącym i gracjalistom do opłaty z Kasy Generalnej Puławskiej a die 1ma Julii 1811anni zaczynająca się; Tabella Osób będących przy dworze JO. Księcia Imci na kontrakcie; Expens na podwoyne Illuminowanie Mostu, przy Teatrze, dekoracye Teatralne, potrzeby do Komedyi y postawienie mostu dla przeyscia przez row do Teatrum.
- sygn. 6030, Korespondencja Izabeli z Flemmingów do Adama Kazimierza Czartoryskiego.
- sygn. 6061, t. 3, Pałac w Dzikowie. Spis drzewek w ogrodzie pałacowym, 1803 rok.
- sygn. 6066, Tour through England.
- sygn. 6067, t. 2, Mémoires et petits divers, Wspomnienia z podróży na Wołyn i Podole w 1805, s. 97-103; W Puławach Dalszy ciąg Journalii, Opole 19 sierpnia 1814, s. 140-141; Mon petit Jardin ou Le souvenir de mes bons jours, s. 37-40.
- sygn. 6070, t. 3, Powązki 1803.
- sygn. 6077, t. 1, Izabela z Flemmingów Czartoryska, Rachunki, kwity: Regestr zebranych Długów od Roku 1764tego do Roku 1772go. Należących się ze Skarbu Jaśnie Oświeconey

- Księżny Generałowy Ziem Podolskich tak Kupcom za Towary iako i Rzemieślnikom za robotę Dnia 31 Grudnia Roku Tysiąc Siedemset Siedemdziesiątego Pierwszego Spisany w Warszawie; Spisanie długów należących się Rzemieślnikom za robotę w Powązkach w Roku 1771; Na Conto Księżny JMci, 29 I 1793, Nota przedstawiająca spis roślin z kosztami zakupu.
- sygn. 6079, t. 2, Kwity, rachunki domowe..., rachunek z 21 marca 1771 roku; Kwity domowe księżnej Generałowej, 1805-1807; Kwity, rachunki domowe i wydatki inne księżnej z dóbr Sieniawa; Kwity domowe księżnej Generałowej, 1807, Notatka dla Pana Piramowicza.
- sygn. 6079, t. 3, Spisanie Garderoby JO. Księżnej Jeymości Generałowej Ziem Podolskich, Maski.
- sygn. 6080, *Expens J. O. Księżney JMię od dnia 1go Januaryi 1792; Rachunki Percepty i Expensy Pieniężnej Kasy Pałacowej Puławskiej a die 1 July 1813 ad Juny 1814 R. (Fabryka Pałacowa), Rachunki Espensy Pieniężney na Fabrykę i różne Opłaty Pałacowe a die 1 July 1813 ad Juny 1814, s. 3-5.*
- sygn. 6081, Dziennik do zapisywania Percepty y Expensy Pieniężney w Kasie przy Dworze w Puławach będący, zaczynający się od dnia 1 Lipca 1814 Roku.
- sygn. 6107, Listy Ksie. Jenerała Ziem Podolskich do Pani Konstancyi Dembowskiej.
- sygn. 6110, Listy Izabeli Czartoryskiej matki do Teresy Czartoryskiej 1779.
- sygn. 6121, Opis obchodu Imienin dnia 15 Sierpnia 1803 Xiężnej Marji Würtemberskiej, „Korsarze algierscy”.
- sygn. 6137, Listy I. Czartoryskiej do M. Wirtemberskiej.
- sygn. 6139, Listy I. Czartoryskiej do M. Wirtemberskiej.
- sygn. 6223, A.J. Czartoryski, Raptularze, Powrót do Puław i Ogrody.
- sygn. 6244, Kontrakt między Jasnie Oswieconą Xiężną JMi Izabellą Czartoryską Generałową Podolską ziedney, a z Antoniem Bauer Ogrodnikiem zdrugiey strony; Suplika napisana przez Antoniego Bauera; Dalsze Rachunki Pieniężne, Pensyi podług Postanowienia J. O. Pani na Gruncie zostawionego w Powązkach; Rachunki Dóbr Powązkowskich z wszelkich Przychodów i Rozchodów zbóż iako też Percepty i Expensy Pieniędzy a die 1 Julii 1789 ad Junii 1790 za rok ieden z JmP Porowskim Expedyowane.
- sygn. 10610, Instrukcja dla P. Rychtera ogrodnika w Sieniawie dnia 16 iobra 1793 roku dana.
- sygn. 11234, Explikacya Extra Ordynarijney Expensy w Kasie die July 1808 ad Juny 1809.
- sygn. 11237, Notatka o pobraniu z kasy JO Księcia Wojewody złotych polskich trzysta przez Stefana Balinskiego, 22 IV 1824.
- sygn. 11246, Dalszy *Expens Pieniędzy a Conto JO Księżny Pani, 1810.*
- sygn. 11257, Dobra Puławy, Fabryka 1779.
- sygn. 11258, Dobra Puławy, Fabryka 1779-1789.
- sygn. 11259, Administracja Generalna w Puławach, Ekstrakt z Rachunkow Miesięcznych Fabryki Pałacu Puławskiego, 1786; Administracja Generalna w Puławach, Od Fabryki Puławskiej dnia 11 Grudnia 1788; Raporty Tygodniowe robot 1791; Rejestr Percepty y Expensy różnych Materyałów przy Fabryce Puławskiej 179; Raport Tygodniowy robot, Stolarzow y Slosarzow a 1791 do 8 Obtobris; Raporty Tygodniowe robot Solarzow, Slosarzow, Blacharzow y Robotników Ogrodowych u Rychtera 1792; Od Administracji, Expensa ogrodowe; Raport Tygodniowy robot Solarzow, Slosarzow, Blacharzow y Robotników Ogrodowych u Rychtera w miesiacu Junij 1792; Raport Tygodniowy robot Solarzow, Slosarzow,

Streszczenie

Celem badań podjętych w niniejszej książce jest opracowanie zagadnienia roli kobiet pochodzących z polskich rodzin arystokratycznych w projektowaniu i zakładaniu ogrodów krajobrazowych w II połowie XVIII i I połowie XIX wieku. Prezentowany przedmiot badań został zawężony do działań pięciu przedstawicielek domów arystokratycznych: Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej (1745-1835), Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736-1816), Heleny z Przeździeckich Radziwiłłowej (1753-1821), Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej (1730-1798) i Magdaleny z Dzieduszyckich Morskiej (1762-1847). Miały się one odznaczać podobną mentalnością, uwarunkowaną tradycją, obyczajem, odebranych wychowaniem, więzami rodzinnymi i wzajemnymi kontaktami towarzyskimi.

Pierwszy z sześciu rozdziałów książki stanowi próbę ukazania początków *English landscape garden* na ziemiach polskich w aspekcie przemian kompozycyjnych i funkcjonalnych. Problem genezy założeń swobodnych ujęto w ramy przemian kulturowo-społecznych i politycznych Rzeczypospolitej. Dalsze rozdziały zostały poświęcone działalności pięciu arystokratek na polu sztuki ogrodowej. Charakterystyka inicjatyw „dam modnych”, postrzeganych jako mecenaski i projektantki ogrodów, amatorki ogrodnictwa, kolekcjonerki oraz autorki rozpraw ogrodniczych, służyła ustaleniu ich wkładu w rozwój ogrodów krajobrazowych na ziemiach polskich.

Najdonioślejszą rolę w dziedzinie polskiej sztuki ogrodowej należy przypisać Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej. Do znaczących dokonań księżnej należało opracowanie bogatych i skomplikowanych kreacji artystycznych ogrodów krajobrazowych w Powązkach, Puławach i założeniach filialnych w Marynkach, Żulinkach, Na Kępie, Parchatce i w pobliskim Pozogu. Wkład księżnej polegał nie tylko na finansowaniu i nadzorowaniu,

ale także na całościowej myśli i inspiracji. Przestrzeń ogrodowa posłużyła jej w określeniu własnej strefy tożsamości jako protektorki poezji i sztuk teatralnych, ogrodniczki oraz orędowniczki życia wiejskiego. Na jej dorobek artystyczny zasadniczy wpływ miały osobiste, pogłębione studiami zainteresowania angielską sztuką ogrodową, botaniką, historią, literaturą, poezją, filozofią, architekturą i malarstwem.

W analizie działalności Czartoryskiej na polu sztuki ogrodowej w pierwszej kolejności uwzględniono problematykę historii kształtowania ogrodu krajobrazowego w Powązkach. Badanie materiałów źródłowych pozwoliło na podsumowanie zakresu prac budowlanych, ogrodowych i konserwatorskich prowadzonych na terenie posiadłości. Szczegółowo omówiono kompozycje roślinne związane z budowlami, małą architekturą ogrodową i rzezbami. Kolejna część pracy została poświęcona analizie treści ideowej ogrodu powązkowskiego. Podjęto się także opracowania problematyki przebiegu uroczystości, fet i jarmarków organizowanych w parku.

Dalsze analizy dotyczyły dziejów modernizacji założenia pałacowo-ogrodowego w Puławach z naciskiem na kształtowanie się najważniejszych wnętrz ogrodowych. Omówiono problematykę usytuowania poszczególnych pawilonów w przestrzeni ogrodowej i ich interakcje z zielenią parkową. Następnie przy pomocy archiwaliów, przekazów pamiętnikarskich oraz źródeł wizualnych przeanalizowano kompozycje roślinne z wyliczeniem poszczególnych gatunków drzew, krzewów, bylin oraz roślin egzotycznych uprawianych w Puławach. Analiza zebranego materiału, tak rękopiśmiennego, jak i drukowanego, pozwoliła na przedstawienie form uroczystości i zabaw ogrodowych organizowanych w parku puławskim. W dalszych badaniach przedstawiono sposoby zwiedzania posiadłości Czartoryskich. Analiza licznych wspomnień pamiętnikarskich i dzienników podróży ujawniła zadziwiającą różnorodność opinii o ogrodzie oraz jego postrzegania. W opisach zaznaczyły się również wyraźne różnice w kolejności zwiedzania poszczególnych części parku. Osobny podrozdział został poświęcony historii powstawania szkółki roślin oraz ogrodu doświadczalnego w Pożogu, w którym Czartoryska udoskonalała umiejętności projektowania kompozycji roślinnych. Czwarty podrozdział dotyczy podróży ogrodowych podejmowanych przez księżną Izabelę. Przedmiotem analiz stały się także trzy dzienniki opisujące peregrynacje: do Anglii i Szkocji (*Tour through England*), po rezydencjach Wołynia i Podola oraz do uzdrowiska w Cieplicach na Dolnym Śląsku.

Kolejny rozdział pracy poświęcono działalności ogrodowej Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej, szwagierki księżnej generałowej, a zarazem

rywalki na polu sztuki ogrodowej. Pierwszy z podrozdziałów dotyczył historii założenia ogrodu krajobrazowego w Mokotowie. Zachowane plany posiadłości, źródła wizualne, poezja, opis rezydencji Szymona Bogumiła Zuga, traktat Augusta Fryderyka Moszyńskiego zostały wykorzystane do opracowania opisu układu kompozycyjnego założenia, budowli oraz szaty roślinnej. Na podstawie źródeł archiwalnych przedstawiono dokładny wykaz rzemieślników, budowniczych, artystów i ogrodników wraz z rodzajem wykonywanych przez nich prac. W dalszej części książki podjęto próbę opracowania problematyki treści ideowej parku. Wykazano, że marszałkowa jako adeptka sztuki królewskiej swoją posiadłość przesyłała symbolami i ideami łóz wolnomularskich. Następny podrozdział poświęcono historii powstania części krajobrazowej na terenie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie. Opierając się na przekazach pamiętnikarskich, opisach ogrodów wilanowskich oraz zachowanych malarskich przedstawieniach rezydencji (Bellotta, Vogla, Paszkiewicza), omówiono układ przestrzenny ogrodu angielsko-chińskiego w południowej części założenia oraz jego powiązanie z Ogrodem Dolnym. Następnie przedstawiono dzieje modernizacji założenia ogrodowego w Łańcucie, wyróżniającego się bogatą kolekcją roślin ozdobnych i oranżeryjnych. Przygotowano ponadto wykaz roślin uprawianych na terenie posiadłości w czasach księżnej marszałkowej.

Kolejny rozdział książki został poświęcony Helenie z Przeździeckich Radziwiłłowej, założycielce słynnego ogrodu krajobrazowego w Arkadii i kolekcjonerce starożytności. Dla omawianej tematyki istotne stało się przedstawienie początków zakładania posiadłości oraz towarzyszącego im rozwoju myśli programowej. Ważną część studiów stanowiły rozważania na temat zieleni ogrodowej i jej związków z architekturą. Uściślono chronologię powstawania poszczególnych budowli ogrodowych, omówiono ich wygląd i usytuowanie w przestrzeni ogrodowej. Opracowano także wykaz roślin ogrodowych i oranżeryjnych uprawianych w Arkadii. W ramach podjętych badań nad programem ideowym Arkadii po raz pierwszy zrekonstruowano przebieg rytuału wolnomularskiego w ogrodzie. W dalszej części pracy przedstawiono różne trasy zwiedzania Arkadii.

Inicjatywy artystyczne podejmowane przez wspomniane „damy modne” zainspirowały spokrewnioną z nimi Aleksandrę z Czartoryskich Ogińską do założenia ogrodu angielskiego Aleksandria w Siedlcach. Zachowane źródła archiwalne wykorzystano do przedstawienia historii zakładania ogrodu, chronologii powstawania poszczególnych budowli ogrodowych oraz sporządzenia wykazu budowniczych, rzemieślników, artystów i ogrodników. Dalsze rozważania dotyczyły koncepcji formalnej i ideowej siedleckiego

ogrodu. Opracowana została także problematyka uroczystości i zabaw ogrodowych organizowanych na terenie założenia.

Znaczącą rolę w historii polskiej sztuki ogrodowej należy przypisać również Magdalenie z Dzieduszyckich Morskiej, założycielce parku krajobrazowego i gospodarstwa wzorcowego w Zarzeczu. Analiza zebranego materiału źródłowego pozwoliła na przedstawienie dziejów wieloletniego kształtowania założenia zarzeckiego, jego układu przestrzennego oraz historii powstania kolekcji roślin ozdobnych. Następnie przedstawiono chronologię powstawania poszczególnych budowli wiejskich.

Jak wykazano, u podstaw działalności budowlano-artystycznej arystokratek leżały inspiracje wynikające z prądów epoki, pogłębiona edukacja, niezależność finansowa oraz podróże ogrodowe, które poszerzały ich wiedzę i horyzonty myślowe. Rola miłośniczek sztuki ogrodowej w projektowaniu i zakładaniu parków krajobrazowych polegała zatem nie tylko wyłącznie na finansowaniu i nadzorowaniu, lecz również na opracowywaniu całościowej koncepcji artystycznej.

Słowa kluczowe: ogród, polskie arystokratki, projektowanie ogrodów, rośliny, historia ogrodów

Summary

*The Role of Polish Female Aristocrats
in Designing and Establishing Landscape Gardens
in the Second Half of the 18th and the First Half of the 19th Century*

The aim of the research undertaken in the framework of this study was to develop the issue of the role of women originating from some Polish aristocratic families in the designing and founding of landscape gardens in the second half of the 18th century and first half of the 19th century. The subject presented in the title has been narrowed down to the activities of five representatives of aristocratic houses: Izabela Czartoryska née Fleming (1745-1835), Izabela Lubomirska née Czartoryska (1736-1816), Helena Radziwiłł née Przeździecka (1753-1821), Aleksandra Ogińska née Czartoryska (1730-1798) and Magdalena Morska née Dzieduszycka (1762-1847). They were believed to share the same mentality, conditioned by tradition, customs, upbringing, family ties and mutual social contacts.

This procedure serves to present, in the most thorough way, attitudes and patterns inspired by the Polish „fashionable ladies,” which were adopted by other social circles. Critical state of research concerning the foundation activity of the aristocrats in question has been presented in the introductory part. The first of six chapter of the work is an attempt to show the beginnings of the *English landscape garden* in the Polish lands in terms of composition and functional changes. The problem of the genesis of free layouts has been discussed in the framework of the cultural, social and political changes of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Further chapters have been dedicated to the activities of the five aristocrats in the field of garden art. The characteristics of the creative personality of the

„fashionable ladies” as garden patrons and designers, lovers of gardening, collectors and authors of treatises on gardening has served to determine their contribution to the development of landscape gardens in Poland.

The most important role in the field of Polish garden art should be attributed to Princess Izabela Czartoryska née Flemming. Her most important achievements include the designing of rich and complicated creations of landscape garden art in Powązki, Puławy, Marynki, Żulinki, Na Kępie, Parchatka and Pożog. Apart from financing and supervising the works, her contribution included complete conceptual work and inspiration for the garden. Its space was used to define her own identity as a protector of poetry and theatrical arts, gardener and advocate of rural life. Her artistic achievements were fundamentally influenced by her personal interest, deepened by her studies, in English garden art, botany, history, literature, poetry, philosophy, architecture and painting.

In the analysis of Czartoryska's activity in the field of garden art, the history of shaping the landscape garden in Powązki has been addressed in the first place. On the basis of source materials, the types of construction, garden and conservation works are presented. Plant compositions related to buildings, small garden architecture and sculptures have been discussed. The next part of the work is devoted to the analysis of the ideological content of the Powązki Garden. The types of celebrations, events and fairs organized in the park space have been discussed.

Further analyses address the history of the modernization of the palace and garden complex in Puławy, focusing on the shaping of the most important garden interiors. The locations of individual pavilions in the garden space and their relationship to the park greenery has been described, plant compositions analyzed, and species of trees, shrubs, perennials and exotic plants cultivated in Puławy listed on the basis of archival materials, journals and diaries, and visual sources. The analysis of the collected material, both handwritten and printed, made it possible to present the forms of celebrations and garden games organized in the Puławy park. In further research, various ways of visiting the Czartoryski estate have been presented. The analysis of numerous memoirs and travelogues has revealed an astonishing diversity of opinions and perceptions of the garden. The descriptions also show clear differences in the order in which the individual parts of the park were visited. A separate subchapter concerns the history of the plant nursery and the experimental garden in Pożog, where Czartoryska perfected her skills in designing plant compositions. The fourth subchapter is devoted to garden journeys undertaken by Princess Izabela. Three

journeys have been analyzed based on her journals: to England and Scotland (*Tour through England*), around the estates in Volhynia and Podolia, and to the spa in Cieplice in Lower Silesia.

The next chapter of the work is devoted to the garden activities of Izabela Lubomirska née Czartoryska, her sister-in-law and rival in the field of garden art. The first of the subchapters concerns the history of establishing a landscape garden in Mokotów. Preserved plans of the estate, visual sources, poetry, a description of the estate by Szymon Bogumił Zug, and a treatise by August Fryderyk Moszyński have been used to develop a description of the compositional layout of the complex, its building and vegetation. Based on archival sources, a detailed list of craftsmen, builders, artists and gardeners is presented along with the type of work they performed. The issue of the ideological content of the park has been elaborated further in the chapter. It has been also shown that the wife of Grand Marshal Lubomirski, as a Freemason, filled her estate with numerous Masonic symbols. The next subchapter is devoted to the history of the establishment of the landscape part of the palace and garden complex in Wilanów. Based on memoirs, descriptions of the Wilanów gardens and preserved paintings of the royal residence (by Bellotto, Vogel, and Paszkiewicz), the composition of the English-Chinese garden in the southern part of the garden and its connection with the Lower Garden are discussed. Next, the history of the modernization of the garden complex in Łańcut, famous for its rich collection of ornamental and orangery plants, is presented, complete with a catalogue of plants grown on the estate in the times of the Princess.

The next chapter of the book is devoted to Helena Radziwiłł née Przeździecka, a founder of the famous landscape garden in Arkadia and collector of antiquities. The history of the establishing of the estate and the accompanying development of the program ideas are important for the discussion. Considerations on garden greenery and its relationship with architecture constitute an important part of the studies. The chronology of erecting individual garden buildings is clarified and their appearance discussed, paying attention to their location in the garden space. A catalogue of garden and orangery plants cultivated in Arkadia is also presented. The first attempt to reconstruct the course of the Freemasonic ritual in the space of the garden has been made. In the further part of the work, various Arkadia visitor routes are presented.

The artistic initiatives of the „fashionable ladies” inspired their relative, Aleksandra Ogińska née Czartoryska to establish Alexandria English garden in Siedlce. The history of setting up the garden, the chronology of

the construction of individual garden buildings and the list of builders, craftsmen, artists and gardeners are presented based on surviving archival sources. Further considerations concern the formal and ideological concept of the Siedlce garden. Celebrations and garden games organized in the complex are described.

An important role in the history of Polish garden art should also be attributed to Magdalena Morska née Dzieduszycka, who founded a landscape park and a model farm in Zarzecze. Based on the analysis of the collected source material, the history of the many years of shaping the Zarzecze complex and its plant compositions, as well as collecting ornamental plants has been presented, followed by the timeline of the construction of individual rural buildings.

As it has been shown, the architectural and artistic activities of the aristocrats were based on inspirations resulting from the trends of the era, in-depth education, financial independence and garden journeys, which broadened their knowledge and horizons. Apart from financing and supervising, the role of the female garden art lovers in the design and establishment of the landscape parks consisted in developing comprehensive artistic concepts.

Keywords: garden, Polish aristocrats, garden design, plants, history of gardens

Książka *Rola polskich arystokratek w projektowaniu i zakładaniu ogrodów krajobrazowych w II połowie XVIII i I połowie XIX wieku* została poświęcona działalności pięciu dam na polu sztuki ogrodowej. Kobiety, projektując i zakładając modne ogrody krajobrazowe, dawały wyraz swoim twórczym ambicjom i zdobywały wiedzę fachową. Zaspokajały własne pragnienia i manifestowały swój światopogląd, bogactwo i dobry gust. Aleksandra Knapik przedstawiła historie powstania wybranych ogrodów swobodnych oraz ich układ kompozycyjny. Przywołując szeroki kontekst kulturowy, źródła wizualne i literackie, omówiła program ideowy poszczególnych założeń. Badaczka opisała różnorodne formy użytkowania ogrodów oraz uroczystości i zabawy organizowane przez właścicielki posiadłości. Na podstawie zachowanych pamiątek i dzienników zrekonstruowała historyczne trasy zwiedzania parków. Swoje studia uzupełniła o problematykę podejmowanych przez arystokratki podróży ogrodowych.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

<https://akademicka.pl>